

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XIX-XX ƏSRLƏRDƏ BÖYÜK BRİTANİYADA ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN İNKİŞAFI

İxtisas: 5718.01-Dünya ədəbiyyatı (ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Sərdar qızı Səlimova**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Ərəb filologiyası şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, akademik
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Bəsirə Höccət qızı Əzizəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ruhəngiz Aydın qızı Cümşüdlü

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Çinarə Tofiq qızı Mütəllimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru,
akademik
Gövhər Baxşəli qızı Baxşəliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Xanımzər Əli qızı Kərimova

Elmi seminarın sədri: filologiya üzrə elmlər doktoru,
akademik
Muxtar Kazım oğlu İmanov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Şərqlə bağlı məlumatlar Qərbə ilk dəfə yazılı şəkildə ərəb dilindən tərcümələr vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu tərcümələr həm ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən, həm də müəyyən mərkəzlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Qərb mütəxəssisləri xüsusilə XII-XIV əsrlər boyu əvvəlcə ərəb dilindən latın dilinə, daha sonra isə latın dilindən digər qərb dillərinə intensiv tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. XII əsrdən başlayaraq Avropa alimləri islam alimlərinin əsərlərinin də qərb dillərinə tərcüməsi sahəsində böyük irəliləyiş əldə etmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikirlərinə görə, Qərbdə ərəb dilindən latın dilinə edilən tərcümələr arasında İbn Sina və İbn-Rüşdün əsərləri mühüm yer tuturdu. Bu tərcümələr Qərb elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ərəb dilində olan əsərlər həm daha yüksək nüfuzla malik idi, həm də istifadə baxımından daha etibarlı idi. Ərəb dilindən edilmiş tərcümələr dərhal çap olunaraq çoxaldılırdı. Bu yolla Şərq elmləri Qərbə yayıldı və Avropa düşüncəsi bu əsərlərlə zənginləşdi. Qərblilər ərəb dilindən edilmiş tərcümələr vasitəsilə nəinki ərəb ədəbiyyatı və islam mədəniyyəti, hətta yunan fəlsəfəsi ilə də tanış oldu. XVIII əsrin sonlarından etibarən artıq qərb müəllifləri ərəb dilində kitablar nəşr etməyə və onları qərb dillərinə tərcümə etməyə başladılar¹. Ərəb dilindən tərcümələrlə başlayan fəaliyyətlərin təbii nəticəsi olaraq islam elmi ənənəsinin Qərbdə elmin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdiyi görüldü. Qərb ədəbiyyatının bir çox mühüm simaları Şərq ədəbiyyatından bəhrələnərək şah əsərlər yaratmış və bu təsirin hətta bəzi Qərb alimləri tərəfindən də qəbul edildiyi müəyyən edilmişdir.

Belə ki, müasir dövrdə Edinburq Universitetinin ərəb dili və islam tarixi üzrə professoru Montqomeri Uott “İslam dininin orta əsrlər Avropasına təsiri” və ya “İslam Avropada” (“The Influence of Islam on Medieval Europe”) adlı kitabında Avropa mədəniyyətinə islam dininin təsirini və Avropa mədəniyyətindəki islam izlərini

¹ Bulut Ali. Doğu edebiyatının Batı edebiyatına etkisi üzerine bazı mülahazalar. İslam Tetkikleri Dergisi 11, 2021, s.55

araşdırır və islam dininin hər baxımdan Avropa mədəniyyətini formalaşdıran əsas ünsür olduğunu göstərir. Digər bir alim Şeffild Universitetinin (University of Sheffield) professoru C.M.Hobson 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “Qərb sivilizasiyasının Şərq mənşəyi” (“The Eastern Origins of Western Civilisation”) adlı əsərində Şərqlin üstünlüyünü geniş şəkildə təsvir etmiş və qeyd etmişdir ki, Şərqlin köməyi olmadan Qərb öz inkişafına nail ola bilməzdi, Şərqlin təsiri olmadan bu yüksəliş mümkün deyildi². Qloballaşan dünyada orta mədəniyyətin yaranmasının ən mühüm məsələlərdən biri olduğunu nəzərə alsaq müasir dövrdə, Şərq-Qərb ədəbi münasibətlərinin qarşılıqlı öyrənilməsi məsələsi təqdirəlayiqdir.

Böyük Britaniyada eləcə də Avropada şərqşünaslıq elminin, “Orientalizmin” inkişafına gəldikdə isə Avropa şərqşünaslığı elm sahəsi kimi incəsənətdən elmə, ədəbiyyatdan siyasətə və dinə qədər Qərb düşüncə dünyasını bütün müstəvilərdə əks etdirir. XX əsrin mühüm intellektuallarından olan Fələstin əsilli alim E.Səidin vurğuladığı kimi, “Şərq Avropanın sadəcə qonşusu deyil, eyni zamanda Avropanın ən böyük, ən zəngin və ən qədim müstəmləkələrinin məkanı, mədəniyyətlərinin və dillərinin mənbəyi və əsasəndə mədəni rəqibidir”³. Şərq Avropanın düşüncəsinin, təcrübəsinin formalaşmasında mühüm rola sahibdir. Böyük Britaniyada eləcə də Avropada şərqşünaslıq yalnız maarifləndirmə fəaliyyəti deyildi. Bəzi Avropa şərqşünaslarının xüsusilə müstəmləkə siyasəti səbəbilə ingilis və fransızların əsərləri müstəmləkə güclərinin fəaliyyəti ilə vəhdət təşkil edirdi. “Başqa” xalqların dillərini öyrənmək, onların mədəniyyəti, ənənəsi, dini ilə maraqlanmaq və hissələrini anlamağa çalışmaq ən humanist dəyərlərdəndir. Bəlkə də müxtəlif cəmiyyətlər yalnız bu cür münasibətlər sayəsində sülh şəraitində yaşaya bilərlər⁴. Ancaq Avropada əksər şərqşünaslıq fəaliyyətləri həm nəzəri, həm də praktik olaraq humanitar məqsədlərə

² Sunar L. Şarkiyatçılığı niçin yenidən tartışmalıyız? Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 1. Baskı, İstanbul 2007, s.37

³ Said.W.E. Orientalism. Vintage Books Edition, USA: 1979, 395 s.

⁴ Mertcan Hakan. Oryantalizm-Sömürgecilik İlişkisi: Batılı Fatihlerin Kılıcından Alaaddin'in Lambasına Uzanan “Aşk”ın Bitmeyen Kanlı Serüveni. MİLEL VE NİHAL inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi cilt 4 sayı 2 Mayıs – Ağustos 2007, s. 12.

xidmət etməkdənsə, xalqların köləliyinə və ölkələrin müstəmləkəçiliyinə xidmət etmiş, missionerlik rolunu oynamışdır.

Təbii ki, Şərqlə və Qərbdə cəmiyyətləri eyni vaxtda meydana gəlməmişlər. Bu iki qütbün mədəniyyətə ilk keçməyi bacaranı Şərqlə olmuşdu. Qərbdə dünyası mədəniyyətə ilk addımını attığı andan etibarən inkişafının hər mərhələsində Şərqlə zənginliyinə və mədəni mirasına ehtiyac duymuş və duyduğu bu ehtiyac tarix boyunca davam etmişdir⁵.

Əksər Qərbdə müəllifləri Şərqlə bağlı əsərlər yazır və bu əsərlərində Şərqlə öz xəyallarındakı kimi təsvir edir, hətta bəziləri Şərqlə bağlı qərəzli fikirlər yürüdürlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün şərqsünasların əsərləri və tədqiqatları Şərqlə və islam dininə zidd olmamışdır. Avropa şərqsünaslarının bir qisminin islam dininə dair tədqiqatlar aparmaları, əlyazma əsərlərini toplayıb mühafizə etmələri təqdirəlayiqdir. Məhz bu alimlərin sayəsində Qərbdə oxucusu islam mədəniyyətini qismən də olsa öyrənmə imkanı əldə etmişdir. Ərəb dilinin öyrənilməsinə olan ehtiyac ərəbcə lüğətlərin hazırlanmasına, ərəb dilçiliyinin tədqiqinə dair əsərlərin yazılmasına təşviq etmiş və bunun nəticəsində şərqsünaslıq daha da inkişaf etmişdir.

Avropada şərqsünaslığa dair tədqiqatların başladığı dövrdə islam dini xristianlığın tək rəqibi idi. Bu səbəbdən Böyük Britaniya və digər Avropa ölkələrinin tədqiqatçılarının əsas dini hədəfləri islam dininə qarşı mübarizə aparmaq və bu dinin xristianlıq və yəhudilikdən yarandığını iddia etmək, islam dininin həqiqətlərini xristianlardan gizlətmək, missionerlik, yəni müsəlmanları xristianlaşdırmaq və müxtəlif yollarla müsəlman cəmiyyətlərinin birliyini sarsıtmaq idi.

Yüzdəliklər boyunca Qərbdə Şərqlə islam dini ilə eyni tutulmuşdur. Tarixin ilk mərhələlərindən etibarən Qərbin ən böyük rəqibi müsəlman Şərqlə olmuşdur. Daha sonra bu ərazinin Yaxın Şərqlə olaraq adlandırılması təsadüfi deyildi. İslam coğrafiyası Qərbin yaxınlığında yer alaraq onun kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yüzdəliklər boyunca Qərbdə üçün Uzaqlə Şərqlə sakitliyi təmsil edərkən

⁵ Sunar L. Şarkiyatçılıqlə niçin yenidən tartışmalıyız? Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 1. Baskı, İstanbul 2007, s.36

Yaxın Şərq aqressiv rəqib idi⁶. Avropa qarşısında müsəlman Şərq yalnızca siyasi və hərbi sahədə deyil, eyni zamanda elmi intellektual və iqtisadi müstəvidə də önəmli müqavimət göstərmişdir. Bu səbəbdən islam dininin, ərəb dili və ədəbiyyatının tədqiqi Avropa, xüsusilə Böyük Britaniya şərqşünaslarının əsas hədəfi olmuşdur. Bu şərqşünasların yeganə məqsədi islam dininə qarşı çıxmaq olmamış, eyni zamanda islam dininin zənginliyini, dərinliyini və hikmətini anlamağa və öyrənməyə çalışan xoş niyyət də olmuşdur. Məsələn, alimlər E.Səidin Avropa şərqşünaslığı ilə bağlı fikirlərini imperializmlə əlaqələndirmiş, Avropada şərqşünaslığın imperializmə xidmət etdiyini söyləmişlər. Halbuki E.Səid Avropada şərqşünaslığı qərblilərin şərqə olan marağı ilə başlayan öyrənmək cəhdi kimi görür. Əlbəttə, belə marağın yeganə məqsədi şərq üzərində hakimiyyət qurmaq ola bilməzdi. Əslində, bu məqamda məşhur şərqşünas Maksim Rodinsonun “İslamın cazibəsi” (“La Fascination de L’Islam”) kitabında irəli sürülən “Qərbi valeh edən islam” faktı da nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniya şərqşünaslarının bu sahədəki elmi maraqları intibah dövrünün bir çox tədqiqatçısının əsas məqsədinə çevrilmişdi. Avropa şərqşünaslığı bütövlükdə qərəzli idi mi? Şübhəsiz, yox! Avropada bəzi qurumlar islam dini, Şərq ədəbiyyatı və dilləri ilə bağlı çox dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. İslama dair əlyazma əsərlər, unudulmuş, etinasız qalmış bir çox mənbələr bu tədqiqatlar nəticəsində üzə çıxarılmışdır.

Beləliklə, Şərq bir ideya və mədəni-mənəvi dəyərlər mənbəyi kimi daim Qərbin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan Böyük Britaniya şərqşünaslarının bu sahədə göstərdikləri elmi fəaliyyətinin araşdırılması Şərq-Qərb sivilizasiyalarının dialoqu müstəvisində olduqca aktualdır və böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafının araşdırılması Azərbaycan şərqşünaslığında ilk dəfə olaraq ayrıca elmi tədqiqatın mövzusu kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan elmi ədəbiyyatında Əsgər Zeynalov "Fransız ədəbiyyatında Şərq

⁶ Sunar L. Şarkiyatçılığı niçin yenidən tartışmalıyız? Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu 1. Baskı, İstanbul 2007, s.32

mövzuları (Volterin yaradıcılığı üzrə)" doktorluq dissertasiyasında fransız qaynaqları əsasında təsdiq etməyə çalışmışdır ki, Şərq elminin təsiri ilə Avropada elm, mədəniyyət inkişaf etmişdir. Ə.Zeynalov "Fransız ədəbiyyatında Şərq. Volter və Hüqonun yaradıcılığı üzrə" adlı monoqrafiyasında da fransız ədəbiyyatında Şərq mövzusunə toxunmuşdur. Səyyarə Məmmədova "İngilis şərqşünasları Q.Bürhanəddin haqqında", "Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında" adlı məqalələrində, Avropa şərqşünasları tərəfindən Şərq ədəbiyyatının tədqiqini araşdırmışdır. Leyli Əliyeva "Gibb və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məqaləsində, "Füzuli və ingilis şərqşünaslığı" əsərində, Lalə Qarayeva "Gibb və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında ingilis şərqşünası Gibbin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatına olan marağından bəhs etmişdir. Gövhər Baxşəliyeva "Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və təsirinə dair. Görkəmli şərqşünas alim Aida İmanquliyevanın elmi yaradıcılığı əsasında" adlı məqaləsində Şərq Qərb ədəbi əlaqələrindən bəhs etmişdir. Azərbaycanda Şərq-Qərb ədəbi əlaqələrinin ən mühüm tədqiqatçısı isə Aida İmanquliyeva olmuşdur.⁷

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Böyük Britaniya şərqşünasları Uilyam Cons, Saymon Okli, Edmund Kastel, Edvard Uilyam Leyn, Henri Palmer, Eduard Qranvil Braun, Reynold Allen Nikolson, Artur Con Arberri, Hamilton Gibb, Çarlz Layel, Vilyam Bedvel, Edvard Pokok, Ceyms Uilyam Qrem, Con Malkolm,

⁷ Baxşəliyeva G.B. Şərq və Qərb ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və təsirinə dair. Görkəmli şərqşünas alim Aida İmanquliyevanın elmi yaradıcılığı əsasında // Məqalələr, məruzələr, müsahibələr...: [4 cildə] / G. Baxşəliyeva. – Bakı: I cild. - 2011.-511 s. səh: 45-48; İmanquliyeva, A. İspaniyada ərəb ədəbiyyatının yaranması və inkişaf tarixinə dair // A. İmanquliyeva. Məqalələr və tərcümələr. AMEA. Akad. Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. - Bakı: 2010. - s. 35-45; Roşan, L. (Qarayeva L). Gibb və Azərbaycan ədəbiyyatı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / - Bakı, 2014, - 144 s.; Əliyeva, L. Gibb və Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan jurnalı. - 1984. №5, - s.163-167;

Əliyeva, L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: Ozan, 1997, 142 s.; Zeynalov, Ə.M. Fransız ədəbiyyatında Şərq. Volter və Hüqonun yaradıcılığı üzrə. Bakı: Oğuz eli, 1999, 164 s.; Zeynalov, Ə.M. Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzuları: (Volter yaradıcılığı üzrə): / filologiya elm. doktoru dis. / - Bakı, 2000. – 255 s.

Eduard Henri Uinfild, Devid Samuel Marqolius və digər Böyük Britaniya şərqşünaslarının tədqiqatlarıdır.

Dissertasiya işinin predmetini isə adıçəkilən tədqiqatçıların XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniyada islam dini, ərəb ədəbiyyatı və təsəvvüfə dair mənbələrin araşdırılmasında rolunun sistemli tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Avropada, xüsusilə Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafı və Avropa şərqşünaslarının şərq ədəbiyyatı, islam dini və təsəvvüf ədəbiyyatına marağını, bu sahədə aparılan tədqiqatları, tərcümə əsərlərini və s. öyrənməkdir. Bu məqsədlə tədqiqat işində qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- XIX-XX əsrlərdə Avropada şərqşünaslıq elminin inkişafı, Avropada şərqşünaslıq elminin əsas istiqamətləri və Avropa şərqşünaslarının fəaliyyətinin öyrənilməsi;
- XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafında ingilis şərqşünaslarının rolunun tədqiqi;
- Böyük Britaniya Şərqşünaslığında ərəb ədəbiyyatının araşdırılması;
- Böyük Britaniya şərqşünaslığında təsəvvüfün tədqiqi tarixinin və İbn Ərəbi yaradıcılığının araşdırılması.
- Böyük Britaniya şərqşünaslığında islam dini araşdırmalarının sistemli tədqiqi;

Tədqiqat metodları;

Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir.

- toplanmış fakt və materialların sistemləşdirilməsi;
- ardıcıl və sistemli araşdırma;
- elmi-nəzəri tətbiq;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işinin müdafiyyə çıxan müddəalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik.

- XX əsrin mühüm intellektuallarından olan Fələstin əsilli şərqşünas E.Səidin qeyd etdiyi kimi, Avropada şərqşünaslığın həm

akademik tərəfi, həm müstəmləkə fəaliyyətiylə əlaqəsi, həm də dini və mədəni vəhdəti mövcuddur;

- Aropada şərqşünasların koordinasiyası məqsədilə öncə dərnəklər quruldu və bu dərnəklərdə bir araya gələn mütəxəssis qrupunun əsas vəzifəsi ərəb dili və islam mədəniyyətini öyrənmək və öyrətmək, bu dillərdə yazılı əsərləri başa düşmək üçün vəsaitlər təmin etmək idi;

- Avropa ədəbiyyatında Şərqə maraq çoxdan oyanmış olsa da, yalnız XVIII əsrdə şərqşünaslıq müstəqil elm kimi formalaşdı;

- Avropada şərqşünaslığın ədəbiyyata ən böyük faydası ərəbdilli mənbələrin nəşr olunmasına göstərilən cəhdlər oldu;

- Şərqşünaslığın elmi tədqiqat sahəsi kimi formalaşdığı XIX əsrdə Böyük Britaniya şərqşünaslığı ön plana çıxır və ingilis alimlər orientalizmə orijinal qaynaqlardan faydalanaraq yazılan əsərlər qazandırır;

- Qərbdə təsəvvüf son üç-dörd əsr ərzində müstəqil tədqiqat sahəsi olmuşdur, təsəvvüf sahəsində aparılan araşdırmalarda ingilis şərqşünaslar üstünlük təşkil etmişdir;

- S.Okli, E.Kastel, E.U.Leyn, E.H.Palmer, E.Q.Braun, R.A.Nikolson, A.C.Arberri, H.A.R.Gibb, E.C.V.Gibb kimi Böyük Britaniya şərqşünasları ərəb dili və ədəbiyyatı, təsəvvüf ədəbiyyatı və başqa sahələri tədqiq edərək Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafına müstəsna xidmət göstərmişlər;

- Hüquqşünas və ərəb dilinin tədqiqatçısı C.Seylin hazırladığı Qurani-Kərimin ingilis dilinə tərcüməsi əsərin giriş bölümündəki düşüncələr ilə birlikdə islam dininin yeni istiqamətdə araşdırılmasına imkan yaratdı;

- U.Cons, C.J.Layel, A.Nikolson və H.A.R.Gibb kimi 40-dan çox Britaniya şərqşünası orijinal və mötəbər Şərq mənbələrini, xüsusən də islam dini və ərəb ədəbiyyatına dair mənbələri araşdırmağa və onları qorumağa çalışmışlar;

- İngilis şərqşünasları Əbu Nuvas, Əl-Mütənəbbi, Əl-Məərri və başqa ərəb şairlərinin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmişlər.

- Qərb düşüncəsində İbn Ərəbi və Mövlana yaradıcılığına xüsusi maraq olmuş və onların Qərb dünyasına birbaşa və ya dolaylı yolla təsiri danılmazdır;

- Qərb dünyası İbn Ərəbini daha çox ona həsr olunan əsərlərlə filosof kimi, Şərq isə sufi, mömin müsəlman və vəhdət əl-vücuda nəzəriyyəsinin qurucusu olaraq tanımışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Avropa şərqşünaslarının Şərqlə bağlı tədqiqatları, Uliyam Cons, Eduard Qranvil Braun, Reynold Allen Nikolson, Artur Con Arberri, Hamilton Aleksandr Rosskin Gibb və s. kimi Böyük Britaniya şərqşünaslarının fəaliyyətləri, şərqşünaslıq elminin inkişafı nəticəsində islam dininin, ərəb ədəbiyyatı və təsəvvüf ədəbiyyatının tədqiqi, Şərqin böyük mütəfəkkirləri İbn Ərəbi və Mövlana Cəlaləddin Rumi irsinin ingilis şərqşünaslığında tədqiqi və tərcüməsi kimi məsələlər ingilisdilli mənbələr əsasında sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində aparılmış araşdırmalardan əldə etdiyimiz nəticələr şərqşünaslıq, dünya ədəbiyyatı, ərəb ədəbiyyatı, islam dini, təsəvvüf ədəbiyyatı və bir sıra başqa sahələrdə mənbə kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda ali məktəblərin şərqşünaslıq fakültələrinin proqram, dərslük və dərş vəsaitlərinin tərtibində də dissertasiya işinə müraciət oluna bilər;

Dissertasiya işinin aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi xarici ölkələrin elmi nəşrlərində, iddiaçının beynəlxalq səviyyəli konfranslardakı çıxışlarında və konfrans materiallarında dərc olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Ərəb filologiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (13595 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 2 paraqraf –74199 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paraqraf –84215 şərti işarə; üçüncü fəsil 3 paraqraf – 85198 şərti işarə), nəticə (60907 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 264144 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir. Dissertasiyanın birinci fəslı “**XIX-XX əsrlərdə Avropada şərqşünaslıq elminin inkişafı**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafda “**XIX-XX əsrlərdə Avropada şərqşünaslıq elminin əsas istiqamətləri**”ndən bəhs olunur.

Şərqşünaslıq elmi Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı, dini, fəlsəfi və ictimai fikri və demoqrafiasını öyrənən elm sahəsidir. Son illər bu elm Asiyaşünaslıq və Uzaq Şərq tədqiqatları ilə də zənginləşmişdir. İlk əvvəllər avropalılar tərəfindən bu region öyrənilərkən “the Orient”– “Şərq” sözündən istifadə olunurdu və bu söz son dövrlərə qədər öz vacib əhəmiyyətini saxlayaraq əsas elmi mənə daşıyan termin kimi tanınıb. “Orientalism” qərblilər tərəfindən şərqin öyrənilməsini ehtiva etmiş və XVIII-XIX əsrlərdə Avropada formalaşmışdır.

XVII və XVIII əsrlər boyunca Avropada Şərq haqqındakı tədqiqatları əvvəlki yüzilliklərlə müqayisə etsək, bu tədqiqatların daha zəngin və məhsuldar materiallar olduğunu görürük. Bu dövrlərdə Şərqə yanaşma əvvəlki dövrlərdəki kimi düşməncə deyildi, ancaq obyektiv olduğunu da söyləmək mümkün deyil. Köhnə qərəzli fikirlərmhələ də istifadə olunur, ancaq yanaşmalarda gözəçarpan dəyişikliklər də müşahidə olunurdu. Belə ki, Uilyam Cons Hindisdanda Kəlküttə şəhərində ilk akademik orientalizm cəmiyyəti qurmuşdu: Bengal Asya Cəmiyyəti, burada yerli yazıçılar tərəfindən ərəb və fars klassiklərindən bir çoxunun əsərləri qərb dillərinə tərcümə və nəşr olunurdu.

1798-ci ildə Napoleon Bonapartın Misiri işğal etmə cəhdi uğursuzluqla nəticələnsə də, Qərbin müsəlman dünyası ilə, xüsusilə də, Osmanlı İmperiyası ilə münasibətlərində bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu cəhdin mühüm nəticələri olmuşdur. Hər şeydən öncə, Misiri işğal təşəbbüsü Qərbin qılinc və qələmi ilə islam dünyasının tam mərkəzinə daxil olması, Avropanı Şərqdən ayıran qapıdakı “qıfılın” açılışı mənasını daşımaqdadır. Misir səfərinin bir digər önəmli

özəlliği isə elmin silahla, qələmin qılıncla ittifaqını göstərən nadir bir səfər olması idi⁸.

Napoleon Misirə səfərə çıxarkən onu bir çox şərqşünas elm adamı müşaiyət edirdi. O, Misirdə “Misir İnstitutunu” (Institut d’Egypte) yaratdı. Kimyaçı, tarixçi, bioloq, arxeoloq, tibb mütəxəssisləri və qədim əsərləri toplayaraq tədqiq edən mütəxəssisləri cəmləşdirən institutun araşdırmaları məşhur “Misirin təsviri” (Description de l’Egypte, 1809-1828) əsərini ərsəyə gətirmişdi. Napoleonun Misirə tam təşkilatı elmi heyət aparmaq fikri Şərqə yönəlmiş düşüncənin açıq görüntüsü idi. O, zamanında “Milli Kitabxana”da (“Bibliothèque Nationale”) ərəb, fars və türk dillərini öyrətmək məqsədi ilə dövlət məktəbi (école publique) qurulmasına dair qərarı dəstəkləmişdi. Napoleonun ilk əvvəllər şərqşünas tərcüməçilərinin bir çoxu 1796-cı ildə “Şərq dilləri məktəbi”nin (“Ecole publique des langues orientales”) ilk və tək ərəb dili müəllimi olan Silvestr de Sasinin tələbələri idi⁹.

XIX əsrdə Fransa Avropada şərqşünaslığın ən geniş inkişaf etdiyi ölkə idi. Napoleon Bonapart öz zəfərindən sonra avropalıların “Rosetta Stone” kimi tanıdığı Rəşit Daşını (*Misirdə tapıldığı qəsəbənin adı ilə adlandırılıb*) Fransaya gətirmiş və tarixçi-şərqşünas və dilçi alim Jan Fransua Şampolyon bu daş üzərindəki yazıları oxuyaraq Misir heroqliflərinin sirrini açmışdır. Napoleonun Misirə səfərindən sonra şərqşünaslıq elmi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu elmin reallığı kamilləşdi, sadəcə təmsil üslubu olmaqla qalmayıb, yaradıcılıq vasitəsi halına gəldi.

Beləliklə, Napoleonun Şərq səfərindən sonra Fransua Rene Şatobrianın “Paris-Qüds və Qüds-Paris səyahəti” (“Itineraire de Paris a Jerusalem, et de Jerusalem a Paris”), Alfons de Lamartinin “Şərq səyahəti” (“Voyage en Orient”), Edvard Uilyam Leynin “Müasir misirlilərin adət və ənənələri haqqında açıqlamaları” (“The Manners and Customs of the Modern Egyptians”) və Riçard Frensis Börtunun “Mədinə və Məkkəyə Həcc səyahətinin şəxsi hekayəsi” (“Personal

⁸ Bulut Yücel. Oryantalizmin kısa tarihi. Küre Yayınları, İstanbul: 2016, 202 s.

⁹ Said. E.W. Orientalism. Vintage Books Edition, USA: 1979, 395 s.

Narrative of a Pilgrimage to al-Madinah and Mecca”) kimi əsərlər silsiləsi meydana gəldi¹⁰.

XX əsrin mühüm intellektuallarından biri olan Eduard Səid 1978-ci ildə nəşr etdiyi “Orientalizm” adlı əsəri ilə Şərq-Qərb münəsbətlərinə yeni bir mənə gətirmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə Eduard Səid Qərbdə Şərqə dair aparılan tədqiqatların elmi müstəvidən uzaq olması və Qərbin Şərq üzərindəki hegemonluq arzularına xidmət etdiyi düşüncəsində idi.

Ümumiyyətlə, Avropada şərqşünaslıqla bağlı çoxsaylı yanaşma və nəzəriyyələri iki kateqoriyada cəmləşdirmək mümkündür. Birinci kateqoriyaya şərqşünaslığın elmi istiqamət olduğunu irəli sürən və təbii olaraq şərqşünaslığa müsbət yanaşmalardır. Bu nöqteyi-nəzərə sahib mütəfəkkirlər şərqşünaslığın iki fərqli mədəniyyət arasında oynadığı müsbət roldan bəhs etmiş və xarici mədəniyyətin tanınması sahəsində göstərdiyi xidmətləri ön plana çıxarmağa çalışmışlar. İkinci kateqoriyanı şərqşünaslığa mənfi mənalar yükləyən fikirlər təşkil etməkdə idi. Bu fikir sahiblərinin bir qismi şərqşünaslığı islam dünyasını xristianlaşdırmaq istəyən və bu yöndə fəaliyyət göstərən missionerlik ilə əlaqələndirirdi. Bununla belə, iki fərqli kateqoriya adı altında təqdim olunan nəzəriyyələrin bir-birlərinə kökdən zidd olduqları düşünüləməlidir. E.Səidin qeyd etdiyi kimi, şərqşünaslıq elminin həm akademik tərəfi, həm müstəmləkə fəaliyyətiylə əlaqəsi, həm də dini və mədəni vəhdəti mövcuddur.

Avropada şərqşünaslıq elminin inkişafında yaradılan elmi cəmiyyətlərin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bunların sırasında 1821-ci ildə Parisdə S.Sasi tərəfindən qurulan Asiya Cəmiyyəti (Societe Asiatique) və 1823-cü ildə Londonda yaradılan Kral Asiya Cəmiyyətini (Royal Asiatic Society) xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu cəmiyyətlər tərəfindən Asiya Jurnalı (Journal Asiatique) və Kral Asiya Cəmiyyəti Jurnalı (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland) nəşr olunurdu. 1832-ci ildə Hindistanda Uilyam Cons və dostlarının çap etdiyi Asiya Tədqiqatları (Asiatic Researches) jurnalı dövrü nəşr olunmağa başlayan Şərq Cəmiyyəti Jurnalı (Journal of the Oriental Society) ilə əvəz olunur. 1845-ci ildə qurulan Alman Şərq Dərnəyi (Deutsche Morgenlandische

¹⁰ Said. E.W. Orientalism. Vintage Books Edition, USA: 1979, 395 s.

Gesellschaft) isə 1847-ci ildə Alman Şərq Dərnəyi Jurnalını (Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft) təsis edir. Bu dərnəklərdə bir araya gələn mütəxəssis qrupunun əsas vəzifəsi təbii ki, ərəb dili və islam mədəniyyətinin digər dillərini öyrənmək və öyrətmək, bu dillərdə yazılı əsərləri başa düşmək üçün vəsaitlər təmin etmək idi. Bu alimlər S.Sasi və U.Raytın hazırladığı səpkidə qrammatika vəsaitləri, U.Leynin ərəbcə-ingiliscə və U.Redhausun türkcə-ingiliscə lüğətlərinə bənzər lüğətlər hazırladılar. Böyük Avropa kitabxanalarındakı əlyazmaları kataloq şəklində topladılar və islam dünyası və mədəniyyətinə, ilahiyyat, hüquq, tarix və ədəbiyyat elmlərinə aid əsərlərdən ən mühüm hesab etdiklərini nəşr etdilər.¹¹

XIX əsrin sonlarına doğru tədqiqat üsulları getdikcə daha da ciddiləşirdi və alimlər arasındakı beynəlxalq münasibətlər daha sistemli forma almışdı. 1873-cü ildə Parisdə toplanan şərqşünasların konqresi buna bir nümunədir.

İkinci paraqraf “ **XIX-XX əsrlərdə Avropa şərqşünaslarının fəaliyyəti**” adlanır. Mədəni xalqlar bir-birini tədqiq edib öyrənməklə hər şeydən əvvəl öz mədəni yüksəlişinə təkan verir, mədəniyyətini zənginləşdirir.¹²

Məlumdur ki, Şərqi mədəni və ədəbi irsinin öyrənilməsinə göstərilən xüsusi maraq təsadüfi olmamış, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məqsəd güdmüşdür. Avropalılar çox rəngarəng və maraqlı Şərqi öyrənmək üçün ilk öncə Şərqi dilini öyrənməyə başlamış, daha sonra ədəbiyyatı tədqiq etmiş, Şərq ədəbiyyatından tərcümələr edərək Avropada Şərqlə bağlı ilkin fikirlər formalaşdırmışlar.

Avropa mütəfəkkirləri, xüsusilə Fransa maarifçiləri Avropada olan gərginliyi görür və dərk edirdilər ki, bu geriliyi aradan qaldırmaq üçün elm və maarif inkişaf etdirilməlidir. Şərq mədəniyyəti isə onlar üçün başlıca örnək rolu oynayırdı. Bu səbəbdən Fransız maarifçilərinin Şərqlə üz tutması təsadüfi deyildi. Şərqlə yaranmış yüksək mədəniyyət həmişə Avropanın diqqət mərkəzində olmuş, onu özünə cəlb etmişdi.

¹¹ Bulut Yücel. Oryantalizmin kısa tarihi. Küre Yayınları, İstanbul: 2016, 202 s.

¹² Ağayev A.İ. Nizami və Alman ədəbiyyatı Namizədlik dissertasiyası Bakı 1975. 193 s.

XVII əsrdə Fransız səyyahları Jan Tavernye və Jan Şardenin İrana səyahətindən, 1697-ci ildə Bartelemi Derblonun “Şərq Kitabxanası” əsərinin nəşrindən sonra Şərqə maraq xüsusi vüsət aldı. XVIII əsrdə Antuan Qallan “Min bir gecə nağıllarını”, Fransua Pöti de La Krua “Türk nağıllarını”, “İran nağıllarını”, İ.L.Klerombol Nizaminin “Yeddi Gözəl” əsərini, Anketil-Düperron “Avestanı” fransız dilinə tərcümə etdilər. Bu Avropanın Şəqlə geniş tanışlığı idi. Bu tərcümələrin təsiri olaraq fransız ədəbiyyatında Şərq mövzusunda bir sıra əsərlər ortaya çıxdı ki, onların arasında Monteskyönün “Fars məktubları” və Volterin “Zadiq yaxud tale” əsərləri xüsusilə seçilirdi.¹³ XVIII-XX əsrlərdə Avropada şərqşünaslıq elminin inkişafında Şərq dillərinin tədqiq olunaraq öyrənilməsi, Şərqin tarixi, ədəbiyyatı, dini-fəlsəfi fikrinin araşdırılmasında, islam mədəniyyətinə dair əsərlərin meydana gəlməsində Fransua Mari Arue Volter, Monteskyö, Abraham Hiatsint Anketil-Düperron, Yohann Volfqanq Höte, Fridrix Şleqel, Vilhelm Hegel, Lui Lanqle, Silvestr De Sasi, Vasili Bartold, Maks van Berxem, kimi alimlərin müstəsna rolu vardır. Dissertasiya işində adı qeyd olunan alimlərin şərqşünaslıq sahəsində elmi fəaliyyətindən bəhs olunmuş, elmi əsər və tədqiqatları ətraflı araşdırılmışdır. Xüsusilə qeyd olunmuşdur ki, müasir şərqşünaslıq elminin başlanğıcı məhz Silvestr De Sasinin adı ilə bağlıdır. Alim 1822-ci ildə qurulan Asiya Cəmiyyətinin ilk rəhbəri kimi öz əsərləri ilə şərqşünaslıq elmində sistemətik mətnlər bütünü, tədqiqat ənənəsi yaratmış və Şərqə dair elmi araşdırmalarla xalq təfəkkürü arasındakı önəmli əlaqəni təqdim etmişdir.¹⁴ S.Sasi tələbələrinə ithaf etdiyi 1799-cu ildə nəşr olunmuş “Ümumi Qrammatika Prinsipləri” (“Principes de grammaire generale”) əsərini ona qədər Şərq dillərinə dair aparılmış tədqiqatların xülasəsi olaraq təqdim etmişdi. Alimin əsərləri sırasında üç cildlik “Ərəb ədəbiyyatı müntəxəbatı” (1806, 1827), “Ərəb dili qrammatikası yazıları antologiyası” (1825), “Ərəb dili qrammatikası” (1810) kitabları, ərəb şerinin qaydalarına, dürzi dininə dair

¹³ Zeynalov, Ə.M. Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzuları: (Volter yaradıcılığı üzrə), 255 s.

¹⁴ Səlimova, G.S. Avropada Şərqşünaslıq elminin inkişafında Silvester De Sasinin xidmətləri // Şərq Filologiyası məsələləri, Onuncu buraxılış. - Bakı: 2017, - s. 164-173.

tədqiqatları, “Kəlilə və Dimnə”, əl-Həririnin “Məqamə”lərinə dair iki iri həcmli təfsiri, Şərq pulları, adları, coğrafiyası, tarixi, ağırlıq və uzunluq ölçülərinə dair araşdırmaları xüsusi yer tutur.¹⁵

Dissertasiya işində Rus şərqşünaslıq məktəbinin banilərindən olan, görkəmli şərqşünas alim, ərəbşünas Viktor Rosenin tələbəsi Vasili Vladimiroviç Bartold haqqında da məlumat verilmişdir. V.Bartold Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və dininə aid 400-dən çox əsər yazmışdır. Alim islam dini tarixinə dair əsərlərində Qərbi Avropa alimlərinin islam dininə münasibətlərinə tənqidi yanaşmış, islam dini haqqında geniş material toplayıb, dinin yaranması və yayılması tarixi haqqında yeni görüşlərini ortaya qoymuşdur. V.Bartold “İslam” ensiklopediyasında bir sıra məqalələr dərc etmiş, Azərbaycan tarixi, folkloru və ədəbiyyatı haqqında da tədqiqatlar aparmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniyada şərqşünaslıq məktəbi**” adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafda “**Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin tədqiqi tarixi**”ndən bəhs edilir. Böyük Britaniyada şərqşünaslıq “orientalism” termini ilə ifadə olunur və olduqca iri həcmli mövzu dairəsini əhatə edir. Böyük Britaniyada şərqşünaslıq bir tərəfdən Şərqi Qərb tərəfindən öyrənilməsini ifadə etdiyi halda, digər tərəfdən Qərbin öz-özünü dərk etməsinin ən mühüm vasitəsi olaraq qəbul edilir. “Şərq yoxdursa Qərb də yoxdur və Şərq Qərbin ən mükəmməl tərəfidir” tezi bu təsəvvürlərin lakonik ifadəsidir.

Böyük Britaniyada şərqşünaslığın ən böyük nailiyyəti ərəb dilində mövcud olan mənbələrin nəşr olunmasında göstərilən cəhdlər idi. Ərəb dilində olan qaynaqlar və əlyazmalarının toplanıb təsnif edilməsi islam alimləri üçün də mühüm olan məlumatları əldə etmə imkanına şərait yaratdı.

Şərq ilə aparılan ticarətin artması ilə diplomatiya və ticarət sahəsində biliklərə sahib insanlara duyulan ehtiyac artmağa başladı. Bununla bağlı olaraq Böyük Britaniyada Şərqə dair araşdırmalar aparan kafedraların sayı artdı. 1632-ci ildə Kembric Universitetində daha sonra Oksford Universitetində ərəb dili kafedraları təsis

¹⁵ Said. E.W. Orientalism. Vintage Books Edition, USA: 1979, 395 p.

edilmişdir.¹⁶ Oksfordda fəaliyyət göstərən kafedraya 1889-cu ildə ərəb, qədim yunan, ivrit, latın, sanskrit, süryani və türk dillərini bilən D.Marqolius (1858-1940) rəhbər təyin olunduqdan sonra aparılan tədqiqatlar sahəsində mühüm irəliləyişlərə nail olunmuşdur.

Böyük Britaniyada şərqşünaslıq başlanğıcda şərq dillərini özündə birləşdirən bir elm sahəsi ikən, sonralar daha geniş mənə kəsb edərək Şərqi din və mədəniyyətini də özündə cəmləşdirən tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir.

XIX əsrdə islam aləminin siyasi, iqtisadi və mədəni vəziyyəti orientalizm sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu əsrdə müsəlman dövlətlərinin əksəriyyəti siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni böhran içində çalxalanırdı, avropalı güclər isə müsəlman ölkələrindəki bu vəziyyətdən öz müstəmləkəçilik siyasətlərini həyata keçirmək üçün faydalanırdılar. Bu yeni şərtlər ingilis şərqşünaslarının təsəvvüfünə incələmə səbəbləri və hədəflərini köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Əvvəllər qrup və tək şəkildə yaşayan dərvişlərin qəribəliklərini öyrənmək marağı daha önəmli bir istəklə, onları idarə etmək arzusu ilə əvəz olunmuşdur.¹⁷

XIX əsrin digər mühüm xüsusiyyəti İngiltərədə də şərqşünasları birləşdirən cəmiyyətlərin qurulduğu və şərqşünaslığa həsr olunmuş jurnalların yayımlanmağa başlandığı bir dövr olmasıdır. Başqa sözlə desək, fərdi olaraq aparılan araşdırmalar artıq təşkilati forma almışdı. 1823-cü ildə Londonda Kral Asiya Cəmiyyəti (Royal Asiatic Society) qurulmuş və 1834-cü ildə “Böyük Britaniya və İrlandiya Kral Asiya Cəmiyyəti Jurnalı” (“Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland”) jurnalı nəşr olunmağa başlanmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu jurnallar günümüzdə də nəşr olunmağa davam edir və təsəvvüf sahəsində çox mühüm araşdırmaları nəşr edir.¹⁸ Bu dövrdə şərqşünaslar öz biliklərini paylaşmaq məqsədi ilə kongreslər və toplantılar təşkil edirdilər. 1873-1921-ci illər arasında on altı böyük konqres təşkil olunmuşdur.

İkinci paragrafda “Böyük Britaniyada təsəvvüf ədəbiyyatının tədqiqat tarixi”nə nəzər salınır. Qərbdə təsəvvüf son dörd əsr

¹⁶ Bulut Yücel. Oryantalizmin kısa tarihi. Küre Yayınları, İstanbul: 2016, 202 s.

¹⁷ Derin S. İngiliz oryantalizmi ve tasavvuf. Küre Yayınları, İstanbul: 2006, 320 s.

¹⁸ Yenə orda, s. 79

ərzində müstəqil tədqiqat sahəsi olmuşdur. Təsəvvüf ingilis dilində «Islamic mysticism» və ya «sufism» kəlimələri ilə ifadə edilir. Təsəvvüfə dair klassik əsərlərin çoxu ingilis dilinə tərcümə edildiyi üçün şərqşünaslar xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən etibarən təsəvvüf haqqındakı əsas mənbələrdən istifadə etmək imkanına sahib olmuşdur. Ancaq onlar bu sahədə klassiklərə çox da əhəmiyyət verməmiş, daha çox öz məqsədlərinə xidmət edəcək mənbələr axtarmağı ön plana çəkmişdilər.

XIX-XX əsrlərdə təsəvvüf Qərb tədqiqatçılarının diqqətini çəkən mühüm tədqiqat sahəsi olmuşdur. R.Dozi, A.Kremer, İ.Qoldzier, D.S.Marqolius kimi şərqşünasların əsasını qoyduğu tədqiqatlar daha sonra D.B.Makdonald, Asin Palasios, R.A.Nikolson, L.Massinyon, R.Hartman, A.C.Arberri, M.Smit, H.A.R.Gibb, Anri Korben, A.Şimmel, J.Boldik və bir çox digər şərqşünas tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu şərqşünaslar təsəvvüfün meydana gəlməsi, təriqətlər, məşhur sufilər və s. bu kimi təsəvvüf sahələrində kifayət qədər tədqiqatlar aparmış olsalar da, təsəvvüfün mənşəyi haqqında bir nəticəyə gələ bilməmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şərqşünasların çox az qismi sadəcə elmi məqsədlərlə və digər mədəniyyətləri tanıma arzusu ilə islam dinini incələmişdir. Bu qrupa daxil olan şərqşünasların təsəvvüfə qarşı ən insafli qrup olduğu müşahidə olunur. Bu cür tədqiqatçılar əsərlərində həqiqətləri təhrif etmək kimi bir məqsəd güdməmişlər, islam dini və təsəvvüfü obyektiv olaraq təqdim etməyə çalışmışlar. Təsəvvüfə maraqla yanaşılan bu cür əsərlər islam dininin tanınması və yayılmasında müsbət rol oynamışdır. Bu gün Avropada təsəvvüfün yayılmasında bu son qrupa daxil olan şərqşünasların böyük xidmətləri vardır.

Üçüncü paragraf **“Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafında ingilis şərqşünaslarının rolu”** adlanır. İngiltərənin elmi, mədəni və siyasi dairələri Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmağa və öz nailiyyətlərini Şərqlin mədəni, elmi və ədəbi nailiyyətləri ilə zənginləşdirməyə böyük maraq göstərmişlər. Bu meyl XVIII əsrdən etibarən getdikcə genişlənməyə başlamış, XIX əsrdən isə ingilis ədəbiyyatşünaslığında bu maraq daha da artmışdır. İngiltərədə şərqşünaslıq elminin inkişafında Şərqlə bağlı yazılmış

əsərlərin, səyahətnamələrin və bu əsərləri qələmə alan tədqiqatçıların, alimlərin böyük rolu olmuşdur.

İngiltərədə professional mənada ərəb və islam elmləri tədqiqatlarının təməlini qoyan şərqşünas Vilyam Bedvelin “Ərəb dili tərcüməçisi” (“The arabian tradgman”) adlı kitabı ərəb dili tədqiqatçıları üçün mühüm istinad mənbəyi olmuşdur. V.Bedvel, ərəb dilini öyrənmənin vacibliyi ilə əlaqədar yazırdı: “Kənar adalarından Çin dənizinə qədər böyük bir coğrafiyadakı yeganə din, diplomatiya və ticarət dili ərəb dilidir”.¹⁹ Qeyd etmək lazımdır ki, E.Pokok, E.Kastel, S.Okli, U.Cons kimi Britaniya şərqşünasları məhz V.Bedvelin əməllərini davam etdirmişlər. İngiltərədə şərqşünaslığı qurum və müəssisə kimi formalaşdıran görkəmli şərqşünas Uilyam Cons olmuşdur. Şərqşünaslar haqqındakı araşdırmaları ilə önə çıxan A.C.Arberri U.Consu İngiltərə şərqşünaslığının təsisçisi olaraq tanıdır.

Fars dili və ədəbiyyatı mütəxəssisi və fars ədəbiyyatının mükəmməl tərcüməçisi ingilis şərqşünası Ceyms Atkinson 1828-33-cü illərdə “Şahnamə”nin ixtisar olunmuş variantını nəzm və nəsr ilə tərcümə etmişdir. Alim 1836-cı ildə dahi Azərbaycan mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin məşhur “Leyli və Məcnun” poemasının nəzmlə tərcüməsini “Laili and Mejnun” adı ilə nəşr etdirmişdir.

XIX-XX əsrlər İngiltərə ədəbiyyatşünaslığı tarixində Şərqi ədəbiyyatı və mədəniyyətinin elmi əsaslarla araşdırılması baxımından yeni bir mərhələ kimi diqqəti daha çox cəlb edir. Bu baxımdan U.Cons, E.Gibb kimi ingilis ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılıqlarının ən yaxşı əməlləri əsasında yetişən Edvard Braunun yaradıcılığı böyük maraq doğurur.

E.Braun həyatının ən məhsuldar illərini Şərqi, xüsusilə İranın din, fəlsəfə, mədəniyyət, ədəbiyyat və başqa elm sahələrinin tədqiqinə həsr etmişdir. O, “Farslar arasında bir il” (“A Year Among the Persians”) adlı kitabını yazmış və bu mədəniyyətə göstərəcəyi xidmətlərin ilk addımını atmışdı. Alimin “Fars ədəbi tarixi” (“A Literary History of Persia”) adlı əsəri isə Böyük Britaniya şərqşünaslıq elminin inkişafında mühüm rol oynayan əsərlərdəndir.

¹⁹ Derin S. İngiliz oryantalizmi və təsəvvüf. Küre Yayınları, İstanbul: 2006, 320s.

Reynold Allen Nikolson Böyük Britaniya şərqşünaslıq elminin inkişafına misilsiz xidmətləri olan şərqşünasdır. Alim E.Braunun “Fars ədəbi tarixi” (“A Literary History of Persia”) əsəri ilə fars ədəbiyyatı üçün göstərdiyi xidməti ərəb ədəbiyyatı üçün təkrarlamış və “Ərəblərin ədəbi tarixi” (“A Literary History of Arabs”) əsərini yazmışdır. Arberriyə görə bu əsər Qərb dillərində bu sahə ilə bağlı yazılmış ən yaxşı əsərdir. R.A.Nikolsonun tələbəsi olan A.C.Arberri isə təsəvvüf sahəsində bir çox əsər yazmaqla yanaşı, İngiltərədə şərqşünaslıq sahəsində araşdırmaların inkişaf etdirilməsinə də böyük dəstək vermişdir. Ərəb ədəbiyyatı sahəsində də tədqiqatlar aparan A.C.Arberri “Ərəb Şeiri” (“Arabic Poetry”) adlı əsərində önəmli ərəb şairlərinin şeirlərindən nümunələr və onların tərcüməsini nəşr etdirmişdir.²⁰

H.A.Gibb “İslam Ensiklopediyası”nın (“Encyclopaedia of Islam”) redaktoru olmuşdur. Ərəb dili mütəxəssisi olan Gibbin “Ərəb Ədəbiyyatı” (“Arabic Literature”) kitabı Böyük Britaniyada ərəb dili və ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarda böyük əhəmiyyətə malik bir mənbədir.

Dissertasiyanın bu paragrafında adını çəkdiyimiz şərqşünaslar və onlarla yanaşı digər Böyük Britaniya şərqşünaslarının tədqiqatları araşdırılmış və ətraflı məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniya şərqşünaslığında islam dini və ərəb ədəbiyyatı tədqiqatları** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda **“Böyük Britaniya şərqşünaslığında islam dini araşdırmalarının inkişafı”**ndan bəhs olunur. İslam mədəniyyəti dövrünün ən qabaqcılı, ən mütərəqqisi idi və əsrlər boyu öz mövqeyini qoruyub saxlamağı bacarmışdı. Şərq, Şərqin dini islam və islamın ilahi kitabı Qurani Kərim Şərq haqqında tədqiqatlar aparan qərbli elm adamları və şərqşünasların daim maraq dairəsində olmuşdur.²¹ Quranın

²⁰Салимова, Г.С. Тасаввуф и востоковеды Великобритании Р.А.Николсон и А.Дж.Арберри // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету Серія: Філологія - Одеса, 2017 - s. 165-167

²¹ Atay Esmā. İlk dönem ingiliz oryantalistlerin Kur'an çalışmaları. W. Muir ve D. S. Margoliouth örneği. Yüksek lisans tezi. Ankara 2006, 130 s.

tərcümə edilməsi, ərəbcə lüğətlərin və qrammatika kitablarının yazılması kimi cəhdlər bu maraqdan qaynaqlanırdı.

İslam dini araşdırmalarının Avropa elmi dairələrində dini və mədəni sistem olaraq inkişaf etməsində və qəbul olunmasında Budapeşt yəhudisi İqnaz Qoldzierin böyük rolu olmuşdur. İ.Qoldzier islam əxlaqı sistemində təsəvvüfün yerinin və önəminin fərqinə varan ilk alim olmuşdur. Onun fikrincə islam yaşayan bir həqiqətdir və zaman içində dəyişməkdədir.²²

İslam tədqiqatları sahəsində sayları getdikcə artan mütəxəssislər diqqətlərini daha çox orta əsrlər islam dünyasına cəmləşdirsələr də, daha yeni dövr islam cəmiyyətini də araşdırırdılar.

İngilis şərqşünası H.A.R.Gibb ərəb dilinin bədii gücünə önəm verirdi. Fikrimizcə, Quranın dilinin ərəb dili olması Gibbi bu məsələ üzərində dayanmağa sövq etmiş kimi görünür. Gibbin Qurani-Kərimə yanaşması onun Quran tərifində çox açıq şəkildə görünür. Bu tərifə əsasən, “Quran Məhəmməd peyğəmbər və onun ardıcıllarının birbaşa vəhy kimi qəbul etdikləri rəsmi söz və ifadələrin toplusudur”. Bu tərifdən də anlaşıldığı kimi, Gibb Quranın vəhy olduğunu deyil, vəhy hesab olduğunu bildirir. Gibb Quranda diqqətin Allahın varlığı və birliyinə yönəldiyini bildirir. O, Peyğəmbərin Allahın tək olmasına və şərikinin olmamasına önəm verməsinin əhəmiyyətinə toxunaraq, Quranın “şirki” (شرك) tamamilə rədd etdiyini əlavə edir.²³ H.A.Gibbə görə günümüzün müsəlmanlığını başa düşə bilmək üçün klassik islamı yaxşı bilmək lazımdır. H.A.Gibb üçün islam dinində orijinallıq tapmaq mümkün deyil. Xristian və yəhudi ənənələrini bilmədən Quranın başa düşülməyəcəyini düşünən H.A.R.Gibb Quran və hədislərlə bağlı yanaşmalarında isə xristianlıq düşüncəsinin təsiri altında olmuşdur.²⁴

Şərqşünaslar islam dini ilə maraqlanmağa və bu mövzu ilə bağlı materiallar nəşr etməyə başladığından sonra islam dünyasında bir çox alim avropalı şərqşünasların fikirlərinə rədd və cavablar

²²Bulut Yücel. Oryantalizmin kısa tarihi. Küre Yayınları, İstanbul: 2016, 202 s.

²³Seller, Y. H.A.R. Gibb ve Onun Arap Dili ve Kur'an Bağlamında İslam Algısı // İslami İlimler Dergisi, cilt 13, sayı 1, - 2018, 202 s.

²⁴Bulut Yücel. Oryantalizmin kısa tarihi. Küre Yayınları, İstanbul: 2016, s.155-156

yazmışlar. Çunki onların fikrincə bu əsərlərdə şərqsünaslığın mövzusunda yanaşmada diqqət çəkən müəyyən xüsusiyyətlər var idi. Bu əsərlər daha çox şərqsünasların islam dininin müqəddəs dəyərlərini məqsədli şəkildə təhrif etmək və bu dəyərlərə qarşı aqressiv fikirlərlə qələmə alınmışdır. Yəni başqa sözlə desək, bu əsərlərin çoxu şərqsünaslığı bütün olaraq dəyərləndirməkdən uzaqdır.

Britaniya şərqsünaslığının başqa bir yeniliyi islam dini ilə bağlı yazılan ensiklopedik kitablar və lüğətlər idi. İslamşünaslığın hər sahəsi haqqında məlumat verən bu kitablara ən yaxşı nümunə Tomas Patrik Xyusun “İslam Lüğəti” (“A Dictionary of İslam”) adlı əsəridir.

Sözügedən fəslin II paragrafı Böyük Britaniya şərqsünaslığında ərəb ədəbiyyatına dair tədqiqatlar adlanır. Klassik ərəb ədəbiyyatı bir millətin deyil, bir mədəniyyətin ədəbi abidəsidir. Ərəb ədəbiyyatı da digər klassik ədəbiyyatlar kimi bir sıra dəyərli nümunələrini müxtəlif dövrlərdə itirmişdi.²⁵ XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Britaniyada Şərq irsini və mədəniyyətini öyrənmək üçün xeyli səylər göstərildi və ingilis şərqsünaslarının əksəriyyəti müxtəlif elm sahələrində klassik əlyazmaları tərcümə və redaktə etməyə başladılar. Aralarında ser U.Cons, U.Rayt, Ç.Layel, A.Nikolson, E.G.Braun, D.S.Marqolius və H.A.R.Gibbin də olduğu 40-dan çox Britaniya şərqsünası orijinal və mötəbər Şərq mənbələrini, xüsusən də islam dini və ərəb ədəbiyyatı mənbələrini araşdırmağa, və onları qorumağa çalışmışlar.

Ç.Layelin səyləri ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin tanınmasından onların dərk edilməsinə doğru dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Ç.Layelin qədim ərəb poeziyasına necə münasibət bəslədiyini aydın göstərmək üçün onun 1877-ci ildə nəşr olunmuş “İslamaqədərki qədim ərəb poeziyasının tərcümələri, giriş və qeydlərlə,” (“Translations of Ancient Arabian Poetry, Chiefly Pre-Islamic, with an Introduction and Notes”) adlı ilk nəşrindən başlamaq məqsədəuyğundur.

Cahiliyyə dövrü ərəb poeziyası Britaniya şərqsünas müəlliflərinin əksəriyyətinin tədqiqatlarında üstünlük təşkil etsə də, ərəb ədəbiyyatının digər dövrləri və janrları da tədqiq edilmişdir. Teodor

²⁵ Gibb, H.A.R. Arap Edebiyatı. (Çeviren: Özatağ Onur), Doğu Batı Yayınları, - Ankara: 2017,188 s.

Preston və onun həmyaşıdı Eduard Henri Palmer klassik ərəb ədəbiyyatı araşdırmaları ilə bağlı yeni üslub formalaşdıran qabaqcıl Britaniya şərqşünasları arasında idi. Preston nəsrə, Palmer isə daha çox şeirlə maraqlanırdı. Hər ikisi ərəb dili sahəsində böyük mütəxəssislər olsalar da, Palmer şeir sahəsində daha istedadlı idi.²⁶ Palmer “ərəbşünas” adlandırılmağa layiq bir şərqşünas idi, çünki o, həm ənənəvi ərəb üslubunu mükəmməl şəkildə təqlid edə bilir, həm də ərəb dilindən həssas şəkildə istifadə edirdi. Bundan əlavə, o, tərcümə, şərh, izah və təhlilə yanaşması ilə digər şərqşünaslardan fərqlənirdi. Bir sözlə deyə bilərik ki, Britaniya şərqşünaslığında ərəb dili və ədəbiyyatına maraq ərəb üslubunu təqlid etmək qabiliyyətinə malik E.H.Palmerlə ən yüksək həddə çatmışdır.

R.A.Nikolson ərəb şairi Əbul-Ala əl Məərri (الله عبد بن أحمد العلاء أبو) (المعري التوحي سليمان بن) ilə qərb şairləri arasında dəqiq müqayisə apararkən tənqidi mühakiməyə yer verir. O, göstərir ki, əl-Məərri "Dante və Milton səviyyəsində olmasa da, onların məktəbinə mənsubdur; əgər o, həyatı Lukresiyə məxsus duyğu ilə düşünürsə, mövzunu Horatsi kimi gözəl bir ədəbi məharətlə dərk edir.²⁷ İkincisi, Nikolson hesab edirdi ki, Əbu Nuvas əl-Həsən ibn Hani əl-Həkəmi (الحكم هانئ بن الحسن نواس أبو), “mühakimə yürütməkdə çox bacarıqlı, bütün müasirlərindən və davamçılarından, hətta Əl-Mütənəbbidən (بو المُنْتَبِي الطَّيِّب) də yüksək rütbə tutan və poetik üslubuna görə heç bir qədim ozandan geri qalmayan böyük bir şairdir”.²⁸ Bu nümunələr açıq şəkildə nümayiş etdirir ki, Nikolson ərəb ədəbiyyatı ilə bağlı bəzi mühüm məsələlər haqqında cəsarətli mühakimə yürütməyi bacarıb.

H.A.R.Gibb ərəb dilini araşdırankən ərəb ədəbiyyatından da bəhs edir. Gibbin fikrincə, digər ədəbiyyatlarda olduğu kimi, ərəb ədəbiyyatı da ərəb dilinin zərifliyindən və zənginliyindən təsirlənmişdir.

²⁶ Abed Majid, A. British orientalism and classical Arabic literature: / A study in reception, according to Jauss's Theory. / Thesis for the degree of doctor of philosophy. The University of Leeds School of languages, Cultures and Societies Arabic Department. - March 2016, 269 p.

²⁷Nicholson, R.A. Studies in Islamic Poetry. Cambridge : University Press 1921, reprinted by John Dickens and Co Ltd, Northampton, Great Britain:1969, 300 p.

²⁸ Nicholson, R.A. A Literary History of the Arabs. London: 1907, 500 p.

A.C.Arberinin fikrinə, müasir ərəb mədəniyyətini başa düşmək üçün alimlər öz tədqiqatlarına “Min Bir Gecə” (“Ərəb Gecələri”) nağılları kimi deyil, real hadisələr və mötəbər mənbələr vasitəsilə yanaşmalıdırlar. Bu səbəbdən müxtəlif dövrlərdə şərqşünas alimlər tərəfindən ərəblərin ədəbiyyat tarixi tədqiq edilmişdir. İngilis şərqşünasları Əbu Nuvas, Əl-Mütənəbbi, Əl-Məərri və başqa ərəb şairlərinin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmişlər. Paraqrafda bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilərək ətraflı araşdırılmışdır.

III paraqrafda Böyük Britaniya şərqşünashlığında Şərq fəlsəfi-irfani düşüncəsi və İbn Ərəbi yaradıcılığının tədqiqindən bəhs olunur. Qeyd etdiyimiz kimi Avropa universitetlərində Şərq dilləri fakültələrinin yaranması, və burada məşhur şərqşünaslar tərəfindən həyata keçirilən tədqiqatlar nəticəsində təsəvvüf XX əsrdə artıq demək olar ki, avropalıların gündəlik həyatına daxil olmuş və Şərqin sufi ənənəsinə maraq daha da artmışdır. Qərb düşüncəsində İbn Ərəbi və Mövlana yaradıcılığına olan maraq isə xüsusi yer tuturdu. Ruhani təcrübə və sufilik tədqiqatları ilə bağlı əsrlər boyu başda İbn Ərəbi və Mövlana olmaqla bir sıra müsəlman mütəfəkkirlər Avropalıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman mütəfəkkirlərin xüsusilə də İbn Ərəbi və Mövlana kimi sufilərin, Qərb dünyasına birbaşa və ya dolay yolla təsiri danılmazdır.

Təsəvvüfün (“النَّصُوف”) xüsusilə də İbn Ərəbinin (ابن عربي) Qərbdə tanınmasının müxtəlif səbəbləri var idi. Tarixə nəzər saldıqda İbn Ərəbinin doğum yeri olan Əndəlüsün islam mədəniyyəti, xüsusilə də təsəvvüf ilə Qərbin qarşılaşma yeri olduğunu qeyd etmək lazımdır. Digər tərəfdən isə sürətlə yayılan islam dinini tədqiq edən şərqşünaslar ilk tədqiqatlarını müsəlmanlarla xristianların yan-yanı yaşadığı Əndəlüsdə (İspaniyada) həyata keçirmişlər. Qərbdə İbn Ərəbi ilə bağlı tədqiqatlar digər müsəlman və sufi mütəfəkkirlərlə müqayisədə daha gec başlamışdır. Müasir dövrdə Qərbdə İbn Ərəbi tədqiqatı dedikdə ilk ağıla gələn tədqiqatçı Uilyam Çitikdir. Yəni M.A.Palasio, R.A.Nikolson, H.S.Niberq kimi şərqşünasların başlatdığı İbn Ərəbi tədqiqatlarını U.Çitik davam etdirmişdir.

İlk İbn Ərəbi tədqiqatçılarından olan Migel Asin Palasio “İlahi komediyada müsəlman esxatologiyası” (“La Escatologia Musulmana

en La Divina Comedia”) (Madrid 1919) adlı əsərində Dantenin İbn Ərəbidən, xüsusilə “Fütuhat əl – Məkkiyyə” əsərindən ilhamlandığını sübut etməyə çalışmışdır.²⁹

XX əsrin əvvəllərində Qərbdə təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsindəki elmi nəşrləri ilə məşhur R.A.Nikolson “Tərcüman əl-Əşvak” əsərinin ingilis dilinə tərcüməsini, Ərəbinin bu əsərinə yazdığı şərhini ilə birlikdə 1911-ci ildə nəşr etdirdi. Bu əsər daha sonra 1978-ci ildə Theosophical Publishing House Ltd. tərəfindən təkrar nəşr olundu. Bu nəşrin ön sözündə Nikolson sufilərin ən məşhuru olmasına rəğmən İbn Ərəbinin 150-yə yaxın əsərindən yalnız birinin Flügel tərəfindən 1845-ci ildə Avropada nəşr olunduğunu vurğulayır. Hətta Nikolson onun digər mühüm əsərlərinin Avropa dillərinə tərcümə olunmadığını da vurğulayır və XX əsrin əvvəllərinin İbn Ərəbi tədqiqatlarının başlanğıcı olduğunu qeyd edir. XIX əsrdə Flügelin nəşrinin isə istisna olduğunu qeyd edir.³⁰

Son zamanlarda Qərbdə başda Mövlana olmaqla sufilərə xüsusilə də İbn Ərəbiyə maraq getdikcə artmaqdadır. Əsərlərinin elmi nəşrləri ilə yanaşı İbn Ərəbinin həyatı, şəxsiyyəti və təlimlərini əks etdirən əsərlərin nəşrləri artır. İbn Ərəbinin əsərləri həm Avropa dillərinə tərcümə olunur həm də şəxsiyyəti və təlimlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlar da aparılır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi-nəzəri fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Avropada Şərqsünaslıq Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı, dini, fəlsəfəsi, demografiyası və ictimai fikrini öyrənən elm sahəsidir. “Orientalism” olaraq adlandırılan bu elm sahəsi qərblilər tərəfindən şərqin öyrənilməsini ehtiva etmiş və XVIII-XIX əsrlərdə formalaşmışdır. Avropada şərqsünaslıq Qərbin Şərqə münasibətini təsvir etmək üçün istifadə edilmiş bir termin, Şərqi öyrənmə, kəşf, tətbiq mövzusu olaraq, sistemli formada yanaşmanı təmin edən bir elm sahəsidir. Avropada

²⁹ Kılıç, M.E. İbnü'l-Arabi. Türkiyə Diyanet Vəqfi, İSAM yayınları, - Ankara: 2019, - 268 s.

³⁰ Çakmakoglu, M.M. Modern dünyada ezeli hikmet geleneğinin yeniden canlanması: Batı'da İbnü'l-Arabiye yönelik ilginin tarixi seyri: / Tasavvuf | İlmi və Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabi Özel Sayısı-2), - 2009, sayı:23, - s. 425-456.

şərqşünaslığın həm akademik tərəfi, həm müstəmləkə fəaliyyəti ilə əlaqəsi, həm də dini və mədəni vəhdəti mövcuddur. Napoleon Bonapartın Misirə səfərindən sonra Avropada şərqşünaslıq elmi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu və XIX əsrdə Fransa Avropada artıq şərqşünaslığın ən geniş inkişaf etdiyi ölkə idi. XIX əsrdə Şərqə olan marağın məcburiyyətə çevrilməsi nəticəsində şərqşünaslıq məsum bir elm sahəsi qəbul edilməmiş və bir çox alim, xüsusilə Fələstin əsilli E.Səid tərəfindən imperializmin Şərqi idarəetmə sistemi olaraq görülmüş və tənqid olunmuşdu.

2. Avropada şərqşünasların fəaliyyətinin sistemləşdirilməsi və digər şərqşünasların fəaliyyətlərinin koordinasiyası məqsədilə öncə dərnəklər qurulmuşdu. Bu dərnəklərdə bir araya gələn mütəxəssis qrupunun əsas vəzifəsi ərəb dili və islam mədəniyyətinin digər dillərini öyrənmək və öyrətmək, bu dillərdə yazılı əsərləri başa düşmək üçün vəsaitlər təmin etmək idi. F.M.A.Volter, Ş.L.Monteskyö, A.Düperon, Y.V.Höte, F.Şleqel, V.F.Hegel, E.Renan, V.V.Bartold kimi mütəfəkkirlərin Avropada şərqşünaslıq elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuş, müasir şərqşünaslığın qabaqcıl nümayəndəsi olaraq qəbul edilən Silvester De Sasinin yaratdığı elmi sistem və ənənə, rəhbərlik etdiyi “Yaşayan Şərq dilləri məktəbi” Avropada yüksək səviyyəli və geniş biliklərə malik şərqşünas mütəxəssislərin hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

3. XIX əsrdə Böyük Britaniya şərqşünaslığı ön plana çıxır və ingilis alimlər orientalizmə orijinal qaynaqlara əsaslanan əsərlər qazandırır. XIX əsr Böyük Britaniya şərqşünaslığının digər mühüm xüsusiyyəti bu dövrdə həm İngiltərə, həm də Avropada şərqşünaslıq cəmiyyətlərinin qurulması, jurnallar nəşr olunmağa başlanması və əvvəllər fərdi olaraq aparılan araşdırmaların artıq təşkilati forma alması idi. Böyük Britaniya şərqşünasları arasında orientalizmi qurum və müəssisə kimi formalaşdıran ən görkəmli şəxs Uilyam Cons hesab edilir.

4. Böyük Britaniya şərqşünaslığının ən mühüm istiqamətlərindən biri təsəvvüfün tədqiqidir. Qərbdə təsəvvüf son üç-dörd əsr ərzində müstəqil tədqiqat sahəsi olmuş və təsəvvüf sahəsində aparılan araşdırmalarda ingilis şərqşünaslar üstünlük təşkil

etmişdir. Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, yalnız elmi məqsədlərlə və digər mədəniyyətləri tanıma arzusu ilə islam dinini araşdırmış şərqşünaslar əsərlərində həqiqətləri təhrif etmək kimi məqsəd güdməmiş, islam dini və təsəvvüfü obyektiv olaraq təqdim etməyə çalışmışlar.

5. Şərqşünaslıq elminin geniş inkişaf etdiyi İngiltərədə şərqşünaslığın – ərəb dili və islam elmlərinin öyrənilməsində bir sıra görkəmli şərqşünas mühüm rol oynamışdır. “Kənar adalarından Çin dənizinə qədər böyük bir coğrafiyadakı yeganə din, diplomatiya və ticarət dili ərəb dilidir”- deyən Vilyam Bedvel, “Ərəb tarixindən nümunələr” (“Specimen of the history of the Arabs”) adlı əsərin müəllifi E.Pokok, Kembric Universitetinin ərəb dilinin öyrənilməsi sahəsində ilk professorlarından E. Kastel, gəncləri Şərqi anlamağa və islam elmlərini öyrənməyə təşviq edən S.Okli, Asiya Benqal Kral Cəmiyyətinin qurucusu, ingilis şərqşünasları arasında orientalizmi qurum və müəssisə kimi formalaşdıran U.Cons, fars ədəbiyyatına olan marağı ilə tanınan E.Q.Braun, təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində ən çox tədqiqat aparan böyük ingilis şərqşünası R.A.Nikolson, onun davamçısı A.C.Arberri, “Ərəb ədəbiyyatı” (“Arabic Literature”) kitabının müəllifi H.A.R.Gibb, ingilis şərqşünasları arasında özünəməxsus yeri olan C.Malkolm, C.U.Qrem, C.A.Atkinson, E.U.Leyn, E.H.Palmer, E.H.Uinfild, D.S.Marqolius, D.B.Makdonald, M.Smit, R.Ç.Zaner kimi Böyük Britaniya şərqşünasları ərəb dili və ədəbiyyatı, təsəvvüf ədəbiyyatı və başqa sahələri tədqiq edərək Böyük Britaniyada şərqşünaslıq elminin inkişafında müstəsna xidmət göstərmişlər.

6. Avropada, eləcə də Böyük Britaniyada islam araşdırmalarının müstəqil sahə olaraq formalaşması uzun zaman ərzində reallaşdı. Möhtərəm Piterin İspaniyada təşkil etdiyi tərcümə heyətinin tərcüməçiləri, ingilis Kettonlu Robert və Dalmatyalı Herman 1143-cü ildə Qurani-Kərimin və bir çox ərəbcə mətnin tərcüməsini tamamladı. Bu tərcümələr Avropada daha sonrakı islam tədqiqatları üçün mühüm istinad mənbəyi olmuşdur. Hüquqşünas və ərəb dili tədqiqatçısı Corc Seylin hazırladığı Qurani-Kərimin ingilis dilinə tərcüməsi isə əsərin giriş bölümündəki düşüncələr ilə birlikdə islam dininin yeni istiqamətdə araşdırılmasına imkan yaratdı.

7. Avropa şərqşünaslarının çoxu, xüsusilə də ərəb ədəbiyyatı tədqiqatçılarının ərəb dili və ədəbiyyatı sahəsinə marağı islam dinini öyrənmək məqsədi ilə başlamışdır. Bu tədqiqatlar ərəb dili və ədəbiyyatı tədqiqatlarına həm müsbət, həm də mənfi yöndən təsir etmiş və bu təsir intibah dövründən başlayaraq XIX əsrə qədər davam etmişdir. Aralarında ser U.Cons, U.Rayt, U.R.Smit, ser C.J.Layel, R.A.Nikolson, E.G.Braun, D.S.Marqolius və H.A.R.Gibbin də olduğu 40-dan çox Britaniya şərqşünası orijinal və mötəbər Şərq mənbələrini, xüsusilə də islam dini və ərəb ədəbiyyatına dair mənbələri araşdırmağa və onları qorumağa çalışmışlar. İngilis şərqşünasları Əbu Nuvas, Əl-Mütənəbbi, Əl-Məərri və başqa ərəb şairlərinin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmişlər.

8. XX əsrdə təsəvvüf avropalıların gündəlik həyatına daxil olmuş və şərqin sufizm ənənəsinə maraq daha da artmışdı. Qərb düşüncəsində İbn Ərəbi və Mövlana yaradıcılığına xüsusi maraq olmuşdur və onların Qərb dünyasına birbaşa və ya dolaylı yolla təsiri danılmazdır. XX əsrin əvvəllərində Qərbdə təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsindəki elmi nəşrləri ilə məşhur ingilis şərqşünası R.A.Nikolson İbn Ərəbi və Mövlana yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Qərb dünyası İbn Ərəbini daha çox ona həsr olunan əsərlərlə filosof kimi, Şərq isə sufi, mömin müsəlman və “vəhdət əl-vücuda” nəzəriyyəsinin ideoloqu olaraq tanımışdı.

Dissertasiyanın əsas müddəaları çap olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Avropada Şərqşünaslıq elminin inkişafı // Azərbaycanca Şərqşünaslıq Elminin İnkişafı Yolları. Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans,- Bakı: 27-28 iyun, 2013, s.153-155.

2. XIX-XX əsrlərdə Böyük Britaniyada Şərqşünaslıq elminin inkişafı // Filologiya məsələləri №7 – 2017, s.349-355.

3. Avropada Şərqşünaslıq elminin inkişafında Silvester De Sasinin xidmətləri // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına

Şərqsünaslıq İnstitutu, “Şərq Filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), Onuncu buraxılış – 2017, s.164-173.

4. Тасаввуф и востоковеды Великобритании Р.А.Николсон и А. Дж. Арберри // Научный вестник международного гуманитарного университета, Серия: Филология, Одеса – 2017, s.165-167.

5. Тəsəvvüfün İngiltərə Şərqsünaslığında Tədqiqi // “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq Elmi-Nəzəri Jurnal 3 (107) – 2018, s.326-328

6. Avropada İslam araşdırmalarının inkişafı // Bakı Avrasiya Universiteti Elmi-nəzəri jurnal “Sivilizasiya” cild 8 № 1, 2019, s.177-184.

7. Mövlənə Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi” əsərinin Avropada tərcümə tarixindən // AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, “Şərq Filologiyası məsələləri” (məqalələr toplusu), On birinci buraxılış – 2019, s.252-267.

8. Translation of Mystic Persian Poets Saadi And Hafiz into European Languages // Uzbək online uluslararası sosial bilimler kongresi, Türkiyə - 24-26 iyun, s.146-154.

9. The Study of Classical Arabic Literature by British Orientalists // First International Conference "Iranian Studies in the World", Iran - 20-21 October 2021, s.153-160.

10. Avropanın Şərqlə tanışlığında tərcümənin rolu // Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti. Bakı Slavyan Universitetinin 75 illiyinə həsr olunmuş “Tərcümə çoxdilliliyin və mədəni mübadilənin əsası kimi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı - 24 dekabr 2021, s.76-79.

Dissertasiyanın müdafiəsi 27 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 12⁰⁰-da AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:26.09.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm:49085

Tiraj:100